

Алла МЕЛЬОН

ВАРІАНТИ ПЕРІОДИЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

На кінець XVII ст. після трьох поділів Польщі українські землі опинилися під владою двох могутніх імперій того часу: Російської (Наддніпрянська Україна) та Австро-Угорської (Буковина, Галичина, частина Волині і Поділля).

З цього часу політичне становище на цих землях залишалось майже незмінним до Першої світової війни (невеликі зміни під час наполеонівських війн). Але значно збільшилось населення цих земель (густота населення за XIX ст. збільшилась майже в 40 разів), внаслідок цього українське населення складало значну частку населення обох імперій. В обох державах українці за основними показниками були досить однорідною етнічною групою, зокрема майже всі вони сповідували православну віру, крім Галичини і Закарпаття, де домінуюче становище займала католицька віра. Говорячи про соціальний статус, слід зазначити, що більшість українців належала до селянського стану. Логічно, серед цієї маси представників етносу з'являлись одиниці, які, повністю усвідомлюючи свою етнічну окремішність від інших етносів держав-загарбників, мріяли і намагалися здобути своєму народу культурну, політичну окремішність і незалежність. Оскільки саме в цей час склалися обставини, що сприяли розвитку української націогенези, або т.зв. «національного відродження» українського народу. Процес цей був поступальним, логічним і проходив у декілька етапів, визначення яких досі дискутується у наукових колах, запропоновано досить різноманітних періодизацій даної еволюції, вона навіть розглядається через призму різних ознак її протікання. В даній статті я спробувала розглянути деякі з вказаних періодизацій, а зокрема схеми Гроха, Лисяка-Рудницького, Касьянова і Грабовича і зробити їх аналіз.

Чеським істориком М. Грохом була запропонована універсальна схема для опису національних рухів у Центральній та Східній Європі у так званих «малих» народів Європи, які повинні були на момент встановлення нації мати вже певні ознаки, а зокрема:

1. Мати «розбалансовану, неповну соціальну структуру», з абсорбованими провідними класами, асимільованими етнічно чужими панівними класами;
2. Існувати як етнічна чи навіть історична спільнота, але ніколи до цього не існувати самостійними політично;
3. Не мати тривалої культурної традиції, передусім, власної літературної мови (або вона була втрачена чи архаїзована).

До творення нації ці «малі» народи призводять, за Грохом, капіталізм і реформи в соціально-економічній сфері. І даний процес поділяється на певні фази:

- 1) фаза «А» – «пробудження», виникає інтерес порівняно невеликої групи національної інтелігенції до мови, історії і фольклору свого народу;
- 2) фаза «В» – «агітації», національне усвідомлення поширюється в широких прошарках цього етносу;

3) фаза «С» – «масового руху», даний народ в цілому охоплюється ідеями національного самоусвідомлення і мобілізується на боротьбу спочатку за автономію, а потім за незалежність.

Грох зазначає, що друга фаза не обов'язково перетікає в третю, і ці фази можуть мінятися місцями. І як один з найважливіших аспектів формування нації є, на думку Гроха, формування саме «повної» (тобто збалансованої) соціальної структури цієї нації. Це означає, що новостворена нація повинна мати всі компоненти так званої «буржуазної» нації. А лише досягнення політичного статусу не є ознакою формування нової нації з «повною» соціальною структурою, в той час як творення «повної» нації ще не говорить про її політичну незалежність.

Таким чином, за схемою Гроха, в кожному національному русі закладена, як бомба сповільненої дії, ідея політичного самовизначення, і якщо воно почалося, то як правило завершується до кінця.

Слід відзначити, що схемі Гроха характерна певна «лінійність», і взагалі, побудована на основі чеського національного руху, вона ідеально прикладається лише до вищевказаного руху; що стосується інших країн Центральної і Східної Європи, то схема потребує певних коректив. Наприклад, П. Магочій показав на прикладі Галичини, що «національне відродження» може починатися і з фази «патріотичної агітації», а Р. Шпорлюк вважає, що види діяльності, виокремлені Грохом у певні стадії, можуть діяти одночасно протягом усього періоду націотворення. А Петер Алтер зазначає, що Грох не пояснює, чому відбувається перехід від однієї фази до іншої. Отже, періодизація Гроха є досить схематичною і не може врахувати особливості окремо взятої нації¹.

Перш за все, слід зазначити, що «XIX століттям» Лисяк-Рудницький вважає період з 1780-х років по 1914 рік. Це не 100, а приблизно 130 років, як пише автор, від кінця козацької державності до першої світової війни. Саме в 80-х роках XIX ст. відбулася зміна у внутрішньому світогляді тогочасної української інтелігенції, вона перестала стояти на засадах автономного включення українських земель в склад Російської імперії, і прийняття нею всеросійської імперської доктрини. Ця зміна була викликана такими заходами російського уряду, як введення на українських землях загальноросійської адміністративно-провінційної організації (1781), введення кріпаччини на московським зразком (1783) і надання козацькій старшині прав московського дворянства (1783). Автор зазначає, що занепад Гетьманської держави в цей період не був одиничним явищем в тогочасній Європі» оскільки в цей час у багатьох країнах посилюється централізаторська політика імперій і спостерігається втрата самоуправління провінціями. Так сталося у XVIII ст. з Каталонією, Шотландією, Ірландією, Бретанню, Лангедоком, Литвою. Характерно те, що така політика імперських урядів не зустрічала майже не зустрічала на своєму пряху протидії з боку приєднаних народів, оскільки політично активна верства — інтелігенція — була задоволена проведеними заходами, які компенсували втрату самостійності держави привілеями її дворянському стану. Так відбулося з козацькою шляхтою в Росії, так само було і в інших країнах.

А стосовно вибору дати кінця «XIX століття» автор пояснює, що 1914 р. – це переломний рік для історії більшості європейських народів, як і для українського, оскільки перша світова війна призвела до внутрішнього перелому в свідомості українського народу, імперія Романових розпалася, що дало можливість відродитися українській державності, хоча УНР і не змогла довго проіснувати, але сам факт її постання є дуже важливим. Це

говорить про початок процесу «кристалізації українства з етнічної маси в модерну політичну націю.

Вказаний період автор поділяє на наступні 3 етапи:

1. Шляхетський — від занепаду козацької державності і виходу в світ «Енеїди» Котляревського до 1840-х. В цей час на Лівобережжі переважає дворянство козацького походження, а на Правобережжі – дворянство польсько-українське шляхетство. Ця верства приймає російську офіційну ідеологію, але в надрах її жевріє український територіальний патріотизм і навіть певні автономістичні змагання.

2. Народницький – від 1840-х до 1880-х. Провідне місце в громадському житті займає демократична інтелігенція, яка захоплена ідеєю «служіння народові». Цей поворот до простонародності призводить до кристалізування концепції про Україну як «етнічну національність». З часів Кирило-Мефодіївського братства оформлюється український визвольний рух, який, незважаючи на протидію російського уряду, зумів зберегти свою організаційну і ідейну тяглість.

3. Модерністичній – від 1890-х до першої світової війни. Рух від інтелігенції починає проникати в маси. Особливо після 1905 року множаться симптоми, які віщують відродження України як соціально здиференційованої та політично свідомої нації.²

Ця періодизація побудована на розвитку Наддніпрянської України, проте Рудницький говорить про те, що її можна прикласти в основних рисах і до Галичини. Лише «шляхетській добі» відповідає в Галичині епоха гегемонії греко-католицького духовенства, яке було аристократичною верствою за своїм стилем життя і квазідідичністю. Також в цей період спостерігаємо рух «народовців». «Нова ера» (спроба порозуміння пім народовцями і польською аристократією) є початком модерністичної доби в Галичині. В цей час відбувається масова еміграція до Америки, аграрні страйки, постання нових партій: Радикальної, Націонал-демократичної та Соціал-демократичної, боротьба за реформу — виборчого закону, за загальне голосування та зміну крайової конституції, перетворення Наукового Товариства ім.Шевченка на неофіційну українську академію наук та сильне пожвавлення наукового і літературного руху, боротьба за створення українського університету у Львові. Все це говорить про розбурхання галицько-українського громадянства.

На основі цього паралелізму історичних процесів в обох частинах України автор говорить про внутрішню єдність національності. Але ритм розвитку на Наддніпрянщині був більш уривчастим, а цезури між епохами глибші і виразніші, ніж у Галичині. Народницький рух не виходив з традицій шляхетської доби, а навпаки, свідомо і рішуче себе їм протиставляв. Але після періоду правління Олександра III (1881-1894), який був періодом застою в розвитку українського руху, українство вже виглядало інакше, ніж у 70-80-х роках. Молоде покоління явно висловлювало свою відчуженість від «українофільських» батьків.

Галичина теж пережила ці етапи, але тут вони не були відмежовані чіткими гранями, а зливалися в одну тяглу лінію.

Періодизація Г.Касьянова³

Г.Касьянов, узагалі не приймаючи терміна «національне відродження», пропонує альтернативний термін – націотворення, що, на його думку, повніше відбиває характер і особливості досліджуваного процесу. Вчений говорить про існування певного «українського проекту» (термін

Р.Шпорлюка), тобто нація мала виникнути спочатку в уяві діячів «національного відродження» як умоглядна конструкція, і лише згодом ця справді «уявлена» спільнота. цей проект були пов'язані в єдине ціле, узгоджені з «об'єктивними» соціально-політичними, культурними, геополітичними та іншими реаліями.

Г. Касьянов вважає, що явище під умовною назвою «національне відродження» не слід обмежувати періодом ХІХ – початку ХХ століття, і зазначає, що в такому разі слід говорити не про одне, а про декілька «національних відроджень», або про один «багатоаспектний і багатовимірний процес». У якому він виділяє наступні етапи:

1. З кінця ХVІІІ ст. до кінця 20-х років ХХ ст. Розпочався як «культурницька» течія, перейшов, за схемою М. Гроха, в ідеологічну, а згодом у політичну стадію, досягнувши апогею в період української революції 1917–1921 рр. і створенні української держави. Протягом 1920-х років у радянській Україні повернувся на рівень культурного «відродження», щоправда, в масовіших масштабах. У політичній сфері трансформувався в «націонал-комунізм». Завершився у 1930-ті роки внаслідок масового терору і знищення значної частини національної інтелігенції.

На західноукраїнських землях хронологія і зміст цього етапу загалом схожі, проте з останньої чверти ХІХ ст. відбувається також значно виразніший процес побудови елементів громадянського суспільства в рамках «національного відродження», який зберігається в умовах другої Речі Посполитої, даючи простір радикалізації українського націоналізму у відповідних формах. Припиняється наприкінці 1930-х років з анексією Західної України і поширенням тоталітарного режиму на цю територію.

2. Кінець 1950-х – 1960-ті роки. Так само розпочинається як «культурницька» течія серед «шістдесятників», у цьому ж середовищі політизується, досягає різня політичних програм, В офіційному політичному просторі реалізується у вигляді обережного, лояльного «автономізму» частини партійної еліти. Припиняється з погромом початку 1970-х років, однак у «латентному вигляді» існує як дисидентський рух.

3. Друга половина 1980-х – 1990-ті роки. Розпочинається знов як «культурницький рух», виходить на рівень політичних програм і реалізується у формі незалежної української держави. Можна сказати, що триває й досі, оскільки принаймні на рівні декларацій і частково на рівні суспільної практики відбувається формування української нації (є різні погляди на цю проблему). Однак термін «відродження» в даному випадку потребує уточнення, оскільки очевидними є занепад матеріального підґрунтя культури, розпорошення інтелігенції і розвал інфраструктури освіти, науки тощо.

Отже, дослідник говорить про наявність певної схеми, матриці, яка під дією різних чинників і в різні історичні етапи повторюється, щоразу за коротший термін. Елемент безперервності, а точніше регенеративності, у цьому процесі забезпечується наявністю інтелігенції, яка була й залишається ключовим соціально-культурним елементом цієї черги «відроджень».

Це є спрощеною картиною. І автор зауважує, що логічна схема: «культурне відродження– ідеологічний рівень – політична програма (рух)», запозичена у М. Гроха, в українському випадку потребує змін. Оскільки, погоджуючись з Р. Шпорлюком, автор вважає, що націотворення і націоналізм (в Україні) з самого початку є політизованими, і не можна говорити, що люди, які активно приймають участь у «культурницькій» стадії вказаного процесу, не передбачають можливість захоплення політичної влади, навіть

якщо вони «заперечують будь-які свої політичні наміри чи не надають своїм діям політичного значення, чи наполягають на тому, що їхньою єдиною метою є наукова інтерпретація народної культури, фольклору чи місцевої історії». Може бути й влада культури: право і здатність виробляти й поширювати символи, цінності та ідеї. Часто така «культурницька» влада за певних умов перетворюється на політичну.

Хоча кожен цикл, як видно з вище вказаної схеми, починається з «культурницького» етапу, але кожен з них містить прихований, а часом і явний політичний підтекст. Крім того, в рамках кожної «культурницької фази» завжди існують елементи безпосередньо політичні. Наприкінці XVIII – на початку ХХ ст. це був політичний сепаратизм В. Капніста та членів «гуртка Лукашевича», в епоху «шістдесятників» узагалі спостерігалися спроби створення організацій, метою яких була агітація за вихід України зі складу СРСР, зрештою, в період «перебудови» культурницькі ініціативи започатковувалися людьми, які мали абсолютно чітку політичну мету, і їхнє «культурництво» було не більше як тактикою. Отже, схема «політизації культурництва» не існує у чистому вигляді».

Періодизація Г. Грабовича⁴

Цей автор розглядає схему процесу творення української національної самосвідомості, розглядаючи літературні процеси під час її формування. Даний процес він поділяє на 5 етапів:

1. Етап починається появою твору Котляревського «Енеїда» (1798), першого твору нової української літератури, написаного живою народною мовою. Хоча «Енеїда» була новим явищем української культури, а все ж таки явищем, глибоко закоренилим у минулій епосі – козацькій добі. Сам факт, що Котляревський переодягнув персонажів Вергілія – римських героїв й богів Олімпу – в українські шаровари, вишивані сорочки і свитки, свідчив про тісний зв'язок «Енеїди» з народною пам'яттю про козацтво.

На цьому етапі українці починають усвідомлювати свою окремішність від російського етносу, як пише автор «української стихії», створюється нова українська свідомість і світогляд, які відходять від великоруського канону; цей процес відбувається ще на підсвідомому рівні і не має чіткого і організованого виразу.

2. В українській літературі це поява «Історії русів» і творчість преромантиків «Історія русів» – перша велика пам'ятка модерної української політичної думки. Її головною ідеєю було відновлення автономних прав України на момент її входження у склад Російської держави (1654). «Історія русів» закликала до виправлення історичних кривд, заподіяних Росією українському народові, але ні на мить не ставила під сумнів право російського імператора управляти Україною. В цей час з'являється усвідомлення представниками етносу своєї однорідності і тотожності, свого відосіблення від інших народів в культурному, історичному, ментальному плані. Характерне переважання ностальгічних, сентиментальних настроїв у літературі, поряд з виникненням літературних конвенцій. Заявляється новим мовний стиль, який змінює «бурлескну» мову І.Котляревського, автор називає його «високо-середнім», оскільки це вже не «народна» мова.

3. Початок «критичного усвідомлення». В цей час відбувається діяльність Кирило-Мефодіївського товариства і Т.Г.Шевченка, в самоусвідомленні попереднього етапу з'являються ознаки критичного погляду, який одначе є міфічно-містичним на цьому етапі (прикладом є «Книга буття українського

народу» М. Костомарова, міфічне забарвлення поезій Т.Шевченка). Грабович визначає Т.Шевченка головною діючою особою даного етапу, і заслуга його, на думку автора, навіть не у націотворчому змісті його поезій, а в тому, в якому тоні вони написані. Шевченко зумів відкрити нову індивідуальність, яка має нову національну свідомість, саме ця нова «універсальна концепція людини» мала своєю метою боротьбу з російським універсалізмом». Значення появи «Кобзаря» виходило далеко за літературні рамки. Окрім високих естетичних вартостей, Шевченкові поезії відрізнялися своєю мовою. Вони була не просто відтворенням народної мови; він творив її на основі трьох українських діалектів (південно-східного, північного і північно-західного), елементів церковно-слов'янської мови, а також мовного матеріалу ранішніх українських літературних творів. Результат вирізнявся природністю і простотою звучання, що виказувало геніальність поета. Шевченко тим самим поклав міцні підвалини під модерну українську літературу, а в ширшому значенні – і під українську національну ідентичність.

Ще більше значення мав політичний аспект його творчості. Його пристрасна поезія виходила за межі локального патріотизму та оплакування героїчного минулого. Вона будила національні почуття і давала бачення майбутнього: якщо Україна у минулому користувалася правами самостійної держави, то це мало служити достатніми підставами для здобуття політичної незалежності у майбутньому.

4. Пошевченківська епоха. Тут основною діючою особою є П.Куліш, значною є і постать М. Костомарова, автор вважає, що саме з Куліша починається «послідовний історичний ревізіонізм» минулих подій через призму універсальних цінностей, починається критичне розглядання майбутнього нації як певної інвестиції культури, «культуртрегерства». Саме тоді виникає проблема українськості, і вона розглядається як інтелектуальна проблема, і, що дуже важливо, її починають розглядати в світовому контексті.

5. Драгоманівський етап. Саме Драгоманов завершує процес формування національного самоусвідомлення, тобто концепційного виміру політичного націотворення (хоча останнє, на думку автора, триває і по сьогодні). Це самоусвідомлення характеризується такими ознаками: секулярністю, соборністю і цілісним євроцентризмом. Змінюється характер цього самоусвідомлення: воно перестає бути романтичним і міфологічно забарвленим, стає раціональним, вміщує в собі універсальне й національне.

Грабович, говорячи про розвиток самосвідомості, відкидає «лінійність» цього розвитку, оскільки дані етапи можуть відбуватися синхронно в певний проміжок часу, хоча кожен етап і виводить самоусвідомлення українців на якісно вищий щабель. Г. Касьянов вважає, що ці етапи можна знайти в будь-якому відрізку часу, який пов'язаний з черговим «національним відродженням», і як приклад пропонує розглянути події останніх 15 років.

* * *

Отже, є різні варіанти протікання процесу творення української нації, більшість з них розпочинає цей процес з кінця XVIII ст. і закінчує початком XX ст. І Лисяком-Рудницьким, і Грабовичем, і Касьяновим відзначається важливе значення для початку цього процесу виходу у світ 1798 року «Енеїди» Котляревського, що надала йому значного поштовху тим, що створила літературну українську мову. Лисяк-Рудницький говорить про закінчення процес утворення української нації на початку XX ст. через

початок Першої світової війни, Касьянов вказує 1920-ті роки, що пов'язує з революцією 1917-20-х років і утворенням української держави, Грабович вказує закінчення трохи раніше, в кінці XIX ст., тобто закінчення діяльності Драгоманова. Досить вирізняється періодизація Касьянова, який пропонує розглядати цілих три «національних відродження», які відбуваються за однією матрицею. Цікавий підхід у Грабовича, який прослідковує розвиток національної української свідомості через її вираз у літературних процесах. Єще періодизації Дж. Решетара і О. Прицака, які дають протікання «національного відродження» по регіонах (закінчуючи його в Женеві, оскільки там був Драгоманов). Кожна вказана періодизація є досить ґрунтовною, продуманою і має право на існування.

¹ Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму. К., 1999. С. 223.

² Лисяк-Рудницький. Структура української історії в XIX ст. // Історичні есе в 2-х томах. Т. 1. К., 1994. С. 197-201.

³ Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму. К., 1999. С. 296-298.

⁴ Грабович Г. До питання про критичне самоусвідомлення в українській думці XIX ст. Шевченко, Куліш, Драгоманов // Сучасність, 1996. № 12. С. 90-94.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Грабович Г. До питання про критичне самоусвідомлення в українській думці XIX ст. Шевченко, Куліш, Драгоманов // Сучасність, 1996. № 12.
2. Грицак Я. Нарис історії України., К., 1996.
3. Капеллер А. Россия – многонациональная империя. Возникновение, история, распад. М., 2000.
4. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. К., 1999.
5. Лисяк-Рудницький. Структура української історії в XIX ст. Історичні есе в 2-х томах. Т. 1. К., 1994.
6. Націоналізм. Антологія. К., 2000.